

تنگسیر، بازسازی اسطوره گونه داستانی واقعی

تاریخ ادبیات فارسی سرشار از نمونه‌ها بیست که نشان می‌دهند در جوامعی که آزادی بیان وجود ندارد ادبیات بهناگزیر بخشی از بار روزنامه‌نگاری را نیز بر دوش می‌کند و این امر در بسیاری از اوقات به تداخل فزون از حد ادبیات و سیاست می‌انجامد. در چنین شرایطی، حتی اگر نویسنده‌ای آگاهانه از شکل افراطی این تداخل اجتناب کند کما کان نمی‌تواند از برخورد ساده‌انگارانه خواننده جلوگیری نماید. خواننده‌ای که به دلیل این سنت - قراءت سیاسی یک اثر ادبی - به جستجوی صرفانی خاص در یک اثر خوکرده است طبیعت سایر وجودی را که کارکرد اثر را در نکاتی خاص و سطوح تضمین می‌کند از نظر دور می‌دارد و به ناچار تجربه حاصل از سایر زمینه‌ها و سطوح تضمین می‌کند از نظر دور می‌دارد و به ناچار تجربه حاصل از برخوردهش با آن اثر را به حداقلی ناقص تقلیل می‌دهد. تنگسیر^۱ صادق چویک بدون تردید یکی از قربانیان این برخورد تک بعدی است و به علاوه و تا آن جا که به این کتاب مربوط می‌شود دلایل دیگری نیز در تشریق خواننده‌گان و منتقدان در به کارگیری این شیوه نقش داشته‌اند.

چاپ اول این کتاب در سال ۱۳۴۲ (۱۹۶۳) مصادف با دوران ناآرامیهای سیاسی در ایران بود و این شرایط، این انتظار را بیش از هر زمان دیگری در اذهان خواننده‌گان داشت می‌زدند که هر گونه اثر ادبی «خوبی» می‌باشد به نوعی به تجزیه و تحلیل شرایط سیاسی موجود پردازد. به عبارت دیگر کشاکش‌های سیاسی موجود، ساختاری و نیزه بر ذهنیت خواننده تحییل می‌کردند که گویا تسبی از طریق آن می‌باشد با این اثر ادبی -

و سایر نوشته‌های هم‌زمانش - رابطه برقرار کرد. نکته دیگری که تنگی‌تر را به قربانی مناسبی در این دوران تبدیل کرد محتوای داستانی کتاب است که قابلیت بی‌چون و چرا بی برای پذیرش یک چنین شیوه برخوردی از خود نشان می‌دهد. به طور خلاصه تنگی‌تر داستان آدم ساده دلیست که پس از فریب خوردن و از دست دادن سرمایه رقدگیش در صدد انتقام‌جویی و به‌چنگ آوردن غرور از دست رفته‌اش بر می‌آید و در پایان نیز با کشتن فریبکاران به این هر دو هدف جامه عمل می‌پوشاند. ظاهراً در این داستان هیچ گونه نکته ویژه و نوینی وجود ندارد و تا آن جا که به این سوژه مربوط می‌شود یکی دیگر از بیشمار نمونه‌های مبارزه بر علیه ظلم است که بارها و بارها در ادبیات مورد استفاده قرار گرفته است. اما روایت چویک از این داستان واقعی تکرار صرف یک کلیه نیست. این بار در این روایت نشانه‌های تلاشی - آگاهانه یا ناخودآگانه - برای خلق هویتی اسطوره‌ای برای انسانی عادی به‌چشم می‌خورد، هویتی که بنا بر ماهیتش از چارچوب تنگ و محدود ایده‌های سیاسی - اجتماعی مشخص درمی‌گذرد.

از آن جا که پروسه شکل‌گیری این هویت از عواملی پیروی می‌کند که قابع زمان و مکانی خاص نیستند. می‌توان گفت که تنگی، به‌حاطر روایت کردن این پروسه، قابلیت آن را پیدا می‌کند تا با درگذشتن از مرزهای ملی، در سایر فرهنگها و جوامع نیز خوانندگانی برای خود بیابد.

ژوف کمبل در کتاب معروفش «قهرمانی با هزار چهره»^۱ در بی مطالعه و بررسی افسانه‌ها و اسطوره‌های فرهنگ‌های مختلف، شعایری عمومی را که توضیح دهنده مراحل مختلف حرکت و تکامل قهرمان اسطوره‌ای است توضیح می‌دهد. بنابراین شما، در آغاز کار، قهرمان که هنوز در میان مردم عادی و هم‌اند آنها زندگی می‌کند، به‌نگاه به‌سوی دنیای نوین، جهانی ماوراء الطیبعه، خوانده می‌شود. پس از ورود به این دنیا به‌نگزیر از مراحل مختلفی عبور می‌کند و خطرات بیشماری را پشت سر می‌گذارد. هریک از این مراحل که آزمایشی برای او محسوب می‌شوند در عین حال شایستگی او را برای دستیابی به کیمیای ارزشمند به ثابت می‌رسانند و این کیمیا در بی دشوارترین رودررویی با عوامل این دنیای متفاوت، قابل حصول می‌شود. از این پس، مسیر بازگشت به طرف دنیای عادی آغاز می‌گردد که در پایان آن قهرمان، همچون انسانی دیگر باره، متولد شده از دل دنیایی غیر متعارف، با دستاوردهی، به میان انسانهای عادی باز می‌گردد.^۲

این مراحل مبارزه و آزمایش که - بنا به گفته کمبل - شعای تکرار شونده اسطوره‌ها

تگسیر، بازسازی اسطوره گونه داستانی واقعی

۲۸۵

و افسانه‌های فرهنگها و ملل مختلف را تشکیل می‌دهند شباهتهای انکار ناپذیر با حرکت تکاملی قهرمان تگسیر دارند. بنابراین دنبال کردن مرحله به مرحله این کاراکتر با نشان دادن این شباهت - در واقع روایت و قراءت اسطوره‌ای این کتاب را بدست می‌دهد.

دو فصل اول این رمان مهمترین ابزار چگونه خواندن این کتاب را فراهم می‌آورند. در این فصول، چوبک فضای کلی ای را که واقع در آن شکل می‌گیرند توضیح می‌دهد و در عین حال کاراکتر اصلی را از طریق نقل داستانی مستقل که ظاهراً هیچ گونه ربطی به ماجراهای فصول بعدی کتاب ندارد معرفی می‌کند.

حادثه، در یک روز گرم تابستان، در یکی از بنادر جنوبی ایران اتفاق می‌افتد. گاو بیوه زنی، وحشی شده و بعد از زخمی کردن چند نفر از اهالی به نخلستان گریخته است و هر لحظه بیم آن می‌رود تا خرابی دیگری به بار بیاورد. مردم بندر بی‌درنگ رو سوی زایر محمد، چاه کن ساده‌ای که در بیان مشغول کار است می‌آورند و او هم به فوریت این تقاضای کمک را می‌پذیرد و طولی فمی کشد که پیروزمند از نبرد با گاو وحشی بیرون می‌آید و تا پایان داستان دیگر اشاره‌ای به این واقعه نمی‌شود. آنچه در این جا و در وهله اول جلب توجه می‌کند رابطه عجیب میان مردم و زایر محمد است. از طرف مردم هیچ گونه تردیدی در تقاضای کمک از زایر محمد وجود ندارد و متقابلاً او نیز بی هیچ درنگی این تقاضا را می‌پذیرد. بی گفتگویی این تقاضا و پذیرش آن به گونه‌ای است که گویا تقاضای مردم از زایر محمد برای قهرمان بودن و قبول او نشانه‌های سرفوشتی هستند از پیش تضمین شده و گریز ناپذیر.

اما در عین حال این ندایی که از طرف مردم، زایر محمد را به سوی حادثه می‌خواند او را در شرایط ذهنی خاصی قرار می‌دهد که وامی داردندش که خود را - وجود و یا عدم ویژگیهای قهرمانانه را در خود - مورد تفکر و آزمایش قرار دهد. این شرایط ذهنی و این تفکر در مورد وضعیت او در همین دو فصل اول از طریق تک‌گوییهای درونی به دقت نشان داده شده‌اند. بخش اصلی این تک‌گویی‌ها با یادآوری ظلمی که بر او رفته است آغاز می‌شود. اولین عکس العمل زایر محمد در مقابل این یادآوری، انکار مسؤولیت مستقیمی است که بازشناختن این ظلم بر عهده‌اش قرار می‌دهد و او این انکار را از طریق توسل به نیروهای ماوراء الطیبیه انجام می‌دهد.

ای از ما بهتر و ناگه به کاری کنین که اینهایی که پولای من را خوردن بیان پولام را بم پس بدن، خودم به دسته شعم میارم نذر کنار می‌کنم (ص

(۲۲)

اما این راه حل، حداقل به لحاظ روانی ارضاء کننده نیست. سرنوشت گوا، از طریق نشانه‌هایی او را به سوی تصمیم‌گیری‌ای قطعی می‌خواند. صدای کارخانه بین سازی او را به یاد سالهای جوانیش می‌اندازد که در آهنگری کنار این کارخانه کار کرده بود. دیدن چند انگلیسی، خاطره کار کردن برای آنها را در ذهن او زنده می‌کند و حالا دسترنج این همه زحمت به وسیله چند نفر غارت شده است. تلاطم روانی‌ای که به این گونه هر لحظه بیشتر و بیشتر در درونش شکل می‌گیرد می‌بایستی به نوعی رها شود. به کپرش می‌رسد. در میان تکه‌پاره‌های زندگیش «تفنگ کوتاه مارقین» اشن را می‌بیند که به دیوار آویزان است. به نخلستان می‌رود تا گاو وحشی را بگیرد. از یاغیگری گاو که تا آخرین لحظه برای حفظ آزادیش می‌کوشد لذت می‌برد. و این نشانه دنیا بیست که زایر محمد را از مسیری که می‌باید در پیش بگیرد آگاه می‌کند. زایر محمد به رابطه میان طغیان گاو و تصمیم‌گیریش اشاره می‌کند:

من خودم آخرش یه روزی مثل تو یاغی میشم و سر می‌ذام به بیابون. اما مال من جور دیگس. مثل مال تو نیس. دیگه کسی نیس حریف من بشه. مرگ یه دفعه شیون یه دفعه. پولم را تا دینار آخر از تو گلوشون بیرون می‌کشم (ص ۶۶).

به این ترتیب با پذیرش تقاضای کمک مردم و بعد از رودررویی موفقیت آمیزش با گاو وحشی، در پاسخ به ندایی درونی، کنکاش روانیش را شروع می‌کند.

این سفر با جستجو، در سرزمینی غیرواقعی صورت می‌گیرد. در افسانه‌ها و اسطوره‌های قدیمی تفاوت میان جهان غیر واقعی قهرمان با دنیای واقعی و روزمره، آشکارا از طریق به کارگیری عناصر ماوراء الطبیعه نشان داده می‌شود در حالی که پیدا کردن رد این عناصر در آثار مدرن بررسی دقیق‌تری را طلب می‌کند. در مورد تنگسیر چویک، کار چندان دشوار نیست چون منقدین کم توجه، به عنوان یک وجه منفی این اثر، به عناصر به‌اصطلاح «غیر واقعی» این رمان اشاره کرده‌اند. اما آنچه مورد انتقاد اینان قرار گرفته، در واقع عناصری ضروری هستند که جدا ای قطعی فرد را از دنیای واقعیات روزمره، و سپس بازیابی دویاره این دنیا را به توسط این قهرمان نشان می‌دهند.

اولین نشانه‌های بیگانگی زایر محمد از دنیای آشنای واقعیات روزمره در مکالمه‌ای میان او و همسرش دیده می‌شود که در آن برای اولین بار به آنچه می‌خواهد انجام دهد عنوان «سفر» می‌دهد. می‌گوید: «من باید یه سفر دور و درازی برم» (ص ۱۰۴). وقتی

که همسرش از او می‌پرسد «کجا بری؟». زایر محمد از مشخص کردن محل سفرش ناتوان است. زن، متعجب از سکوت مرد ادامه می‌دهد، «این چه جور سفریه که خودت جاش نمی‌دونی کجاست؟» زایر محمد جوابی نمی‌دهد اماً شهرتو با نگاه کردن به او دور شدنش را حس می‌کند. «دیگر محمد را از آن خودش و از آن بچه‌ها بیش نمی‌دانست. محمد دور شده بود» (ص ۱۱۳). این فاصله اولین شرط لازم برای گذار از یک موجودیت ساده به یک اسطوره است و در واقع بخشی از این هویت اسطوره‌ای که نتیجه یک کنکاش روانی است به دنیال این فاصله گیری فرد از دنیای بیرون می‌آید چرا که صرفاً در این شرایط است که فرو رفتن در دنیای درون امکان پذیر می‌گردد.

این فاصله در عین حال بر هویت پیشین فرد نیز تأثیر می‌گذارد. از آنجا که هویت یک فرد از طریق روابط متقابل میان او و عناصر محیط پیرامونش تجدید تولید و تقویت می‌شود، هر گونه فاصله گیری از این محیط به معنای تضعیف و از میان رفتن این هویت است. زایر محمد این را می‌داند. «من از فردا صب دیگه مال خودم نیسم» (ص ۱۰۹)، و همسرش نیز این تغییر را حس می‌کند با وجودی که نمی‌تواند توضیحش بدهد:

شهرتو حواس خودش را نمی‌فهمید... مگر محمد هم از این حرفها ممکن بود بزند. چرا ناگهانی چشم زده بود؟ این که آدم عاقل و آرامی بود. چقدر سر بهراه و با محبت بود. یک دفعه عوض شد و حال مثل یک آدم بیگانه دارد با زتش از جدا بی و طلاق و فرار و پول و مهر و شوهر کردن حرف می‌زند.... (ص ۱۱۰).

بر اساس مدل روزوف کمبل، قهرمان در این حالت، آمادگی آن را دارد که وارد مرحله آزمایش بشود، و عموماً این آزمایش از طریق مبارزة قهرمان با قدرتهای مافوق الطبيعه صورت می‌گیرد. این مرحله در تنگیزیر از طریق قتل چهار نفری که زایر محمد را فریب داده‌اند مشخص می‌شود. البته قابل ذکر است که این فصول ضعیفترین بخش‌های کتاب را تشکیل می‌دهند و روایت چویک در این قسمت‌ها تحقق یکی از مرسوم‌ترین خطرات این گونه آثار (واقعی - اسطوره‌ای) را نشان می‌دهد. در آثاری که سعی می‌شود یک داستان معمولی به سطح یک اسطوره ارتقاء یابد سلسله حوادث به غیر از مفهوم سمبولیک‌اش صرفاً بهانه‌ای ساختاری است که از آن طریق موجودیت اسطوره و روابطش با سایر پدیده‌ها به صورت عناصر یک ذهنیت تاریخی - اجتماعی توضیح داده می‌شوند. در گیر شدن بیش از حد در توضیح جزئیاتی که در خدمت این هدف قرار نمی‌گیرند - به عنوان مثال توصیف جزئیات خانه‌های مقتولین - به سرعت، داستان را

به روایت سطحی وقایع تنزل می‌دهد. بعلاوه، در حالی که هرگونه تلاش برای ارتقاء به سطح اسطوره، وجود اغراق در عناصر واقعی و یا به کارگیری عناصر غیر واقعی را ایجاب می‌کند، در یک توصیف سطحی هرگونه صحنه غیر واقعی نقطه ضعف مضاعفی محسوب می‌شود.

البته موقیت چشمگیر چویک در فصل بعدی، به فوریت این ضعف را از خاطر می‌برد. این قسمت با معرفی معازه داری ارمنی شروع می‌گردد که می‌تواند سهیل کمکی غیرمتربقه - که عموماً در روایتهای افسانه‌ای به صورت کمکی معجزه‌آسا به آن اشاره شده است - تلقی گردد. آساتور با پناه دادن به زایر محمد، شرایط مناسبی برای او فراهم می‌آورد تا بتواند با فرو رفتن در گذشته‌اش و تفکر به آنچه انجام داده است در واقع تکامل روانیش را تحقق بخشد.

زایر محمد رؤایش را با بازگشت به گذشته نزدیک شروع می‌کند و سپس به عقب‌تر و عقب‌تر می‌رود. با استفاده از تئوری «حصول فردیت» یونگ این مرحله می‌تواند آغاز این پروسه - حصول فردیت - تلقی شود که در آن فرد به ناخودآگاه شخصیش دست می‌یابد. بنابر نظر ژاکوبی «ناخود آگاه شخصی مجموعه‌ای است از یادها و نکاتی که سرکوب و فراموش شده‌اند»^۱ در مسیر دستیابی به این بخش از ناخودآگاه، زایر محمد ابتدا قتل‌هایی را که مرتکب شده است به خاطر می‌آورد، و گریختن در کوچه‌ها و خیابانها را، عقب‌تر می‌رود، همسر و بچه‌هایش را به یاد می‌آورد اماً فوراً متوجه می‌شود که: «خیلی وقت بود که از آنها دور شده بود. صورت زن و بچه‌هایش از یادش رفته بود» (ص ۲۲۲). این دو جمله یک بار دیگر، و چنان که پیشتر اشاره کردیم، این ایده را تقویت می‌کنند که به محض قدم گذاشتن در این مسیر و آغاز این سفر افسانه‌ای، پیوندهای میان فرد و واقعیات روزمره کمرنگ و کمرنگ‌تر می‌شوند. این امر به دوری فرد از هویت پیشینش می‌انجامد و زایر محمد در رؤایش می‌بیند که نه فقط از زن و بچه‌هایش فاصله گرفته بلکه «از خودش هم دور شده بود» (ص ۲۳۲). البته صادق چویک قبل از نشانه‌های این تغییر هویت اشاره کرده است. بعد از قتل نفر دوم، در میان مردمی که از این حرکات قهرمانی به هیجان‌آمده‌اند مکالمه‌ای در مورد هویت او در می‌گیرد.

- «این همون زار محمد تنگسیر نبود که دم دروازه دکون جو فروشی

داشت؟»

- «نگو زار محمد، بگو شیر محمد.»

- «شیر محمد»

- «شیر محمد»

... (ص ۱۵۴)

این پروسه تغییر هویت در واقع شامل دو بخش است. بخش اول، که در عین حال شرط لازم برای تحقق بخش دوم است، مرگ هویت پیشین است. حس کردن کامل این تغییر و درونی شدن این دگرگونی هویت برای اولین بار از طریق رؤیای زایر محمد نشان داده می‌شود. او در این حالت احساس نوعی از دست رفتگی هویت می‌کند که طبیعتاً با احساس نیاز به هویتی نوین دنبال می‌شود. به بیان ژوف کمبل، قهرمان اسطوره‌ای در این مرحله می‌باشد از نهایی ترین و دشوارترین گذرگاه دنیای افسانه‌ای - که معمولاً از طریق آن به کیمیابی که در واقع ره آورد ارزشمند سفرش خواهد بود دست می‌یابد - بگذرد. در مورد زایر محمد محتوای این کیمیا همان هویت نوین است که قبل از طرف مردم - در مکالمه‌ای که پیشتر به آن اشاره کردیم - تعیین شده است. این به معنای آن است که این هویت نوین دیگر هویت شخصی نخواهد بود، بلکه بخشی از ذهنیت اجتماعی به حساب می‌آید. بنابراین اگر زایر محمد بتواند این بخش دوم پروسه تغییر هویت را نیز درونی کند، با تبدیل شدن به بخشی از ذهنیت اجتماعی - تاریخی می‌تواند خود را از سطح یک انسان ساده به سطح یک قهرمان اسطوره ارتقاء دهد. در تئوری یونگ این مرحله که دشوارترین مرحله از پروسه حصول فردیت به شمار می‌آید با وارد شدن فرد به ناخودآگاهی اجتماعی مشخص می‌گردد. در ادبیات مثالهای بیشمایر وجود دارد که در آنها این بخش از ناخودآگاه به پدیده‌های طبیعی همچون جنگل یا اقیانوس تشبیه شده است. آنچه که در مورد این دو پدیده - و پدیده‌های مشابه - جلب توجه می‌کند وسعت و گسترده‌گی آنهاست که به تهایی و نیز خطر سرگشتنگی اشاره دارند. و توصیف چوبک از این مرحله بی تردید کم نظری است:

شیوهای توفانی و امواج خرد کننده دریا تو سرش ول شده بود... راههای دریا را که خوب می‌شناخت، حالا گمshan کرده بود... هیچ کس تو کشته نبود. خودش تنها تنها بود... باد بود. برق بود. توفان سیاه بود (ص ۲۳۴).

بی تردید انسان زمانی که وارد این بخش از ناخودآگاه - اجتماعی - می‌شود همانقدر تنها و در خطر است که زایر محمد در این دریای توفانی، در صورت پیروزی اما، دستاوردهش گسترده‌گی خودآگاهش است. اما زایر محمد نیز مانند تمام قهرمانان

افسانه‌ای هنگامی که می‌خواهد کیمیايش را به جهان واقعی بازگرداند می‌باید یک بار دیگر با قوای دنیای ماوراء الطیعه مبارزه کند. در توصیف مدرن چوبک این مرحله - که معمولاً به صورت نبرد با اژدها و یا هیولایی نشان داده می‌شود - از طریق مبارزه زایر محمد با یک کوسه بازگویی می‌شود.

کوه موجی رو کشته خواید و آن را ته دریا برد. همه چیز زیر آب رفت...
یک کوسه گنده به او حمله کرد و یک پایش را از زانو بلعید و خون تو آب ولو شود. تمام تش می‌سوخت (ص ۲۲۵).

البته این صرفاً گوشه‌ای از رفای زایر محمد است، اما در عین حال پیشگویی اتفاقی است که قرار است در دنیای واقعیت برایش رخ دهد. او از خواب بیدار می‌شود. منتظر شب می‌ماند و سپس خود را به دریا می‌اندازد. تا به قایقی که برای فرار با زن و بچه‌اش تدارک دیده برسد. اره ماهی بزرگی به او حمله می‌کند و ساق پایش را می‌درد اما زایر محمد موفق می‌شود بر این دشمن نیز پیروز گردد و زنده از آب خارج شود. این آخرین مرحله مسیر دایره‌واری است که در انتهای آن زایر محمد به دنیایی که ترکش کرده بود باز می‌گردد. اما این هوئی نوین، همچون انسانی که تولدی دوباره یافته است. در پایان لازم است به این نکته نیز اشاره کنیم که صادق چوبک با تکنیک کم نظیری توانسته است قراءت‌های مختلفی برای این کتاب به وجود بیاورد. او به جای ارائه مستقیم و موبه‌موی جزئیات وقایع، نشانه‌ها مسیرها بی متفاوت در مقابل خوانندگان قرار می‌دهد. و هر یک از خوانندگان می‌تواند با پیگیری یکی از مسیرها به مقصدی متفاوت با دیگران برسد. نکته مورد نظر این مقاله نشان دادن مراحل تکامل درونی کاراکتر اصلی داستان و گذارش از انسان به اسطوره بوده است و بی تردید این تنها یکی از روش‌های خواندن این کتاب است و چنانکه گفتیم، بی‌گمان شیوه‌های دیگری نیز برای قراءت این کتاب وجود دارد. اما اگر روایت چوبک از این داستان واقعی از سایر روایتهای مشابه مشهورتر شده است به گمان من دلیلش آن است که خوانندگان می‌توانند با یافتن رد پای شمایی که بارها در افسانه‌ها و اسطوره‌ها خوانده‌اند و شنیده‌اند، به سادگی با داستان و قهرمانش رابطه برقرار کنند.

بخش زیانهای فرانسه و ایتالیا، دانشگاه تکراس در اسین

توضیحات:

۱- تگییر، صادق چوبک، تهران، انتشارات جاویدان، ۱۳۵۱.

Joseph Campbell, *The Hero with a Thousand Faces*. Princeton, Princeton University - ۲

Press, 1973

۳ - مبای توضیح مژده در این «شیا» به فصل چهارم کتاب «قهرمانی با...» مراجعه نمایید.
Jolande Jacobi, *The Psychology of C. G. Jung*, Yale University Press, 1973, P. 31 ... t

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرستال جامع علوم انسانی